

А. В. Скиба, В. І. Баранов

ПАСТИРСЬКЕ ГОРОДИЩЕ: КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС ІЗ ЗАСИПКИ ВНУТРІШНЬОГО РОВУ (за результатами досліджень у 2017 р.)

Стаття присвячена керамічному комплексу, виявленому в шарі засипки одного з внутрішніх ровів Пастирського городища, на ділянці, що була досліджена у 2017 р. Комплекс кераміки включає грубо ліпний слов'янський та кружальний посуд пастирського типу.

Ключові слова: *раннє середньовіччя, Пастирське городище, кераміка.*

У 2017 р. експедиція Інституту археології НАН України, за участі Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка і Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, відновлено після тривалої перерви дослідження на Пастирському городищі (с. Пастирське Смілянського р-ну Черкаської обл.), що було найбільшим за межами Візантійської імперії ремісничим, торговельним і військово-адміністративним центром на Сході Європи у ранньому середньовіччі.

Городище у с. Пастирське («Жарище») відкрив і частково дослідив В. В. Хвойка у 1898 і 1901 рр., тоді ж було складено і перший план пам'ятки (Хвойко 1905, с. 94—98). У 1938 р. розвідки на правобережній частині городища зробила І. В. Фабриціус (Фабрициус 1938), а в 1939 р. С. В. Коршенко (Петров 1948, с. 79). У 1946 р. обстежування городища здійснив П. Н. Третяков (Третяков 1947, с. 99, рис. 3), а у 1949 і 1955 рр. на городищі провів розкопки М. Ю. Брайчевський (Брайчевський 1955, с. 67—76, рис. 1; 1957, с. 94—96; Яковенко 1966, с. 175—186, рис. 1—3). Найінформативніші, комплексні й систематичні дослідження здійснила АЕ під керівництвом О. М. Приходнюка у 1990—1993, 1995, 1997—1998 рр. (Приходнюк 2005).

До унікальних рис городища належить складна внутрішня структура, що включала

відділену внутрішніми оборонними лініями цитадель у західній, правобережній частині пам'ятки. За планом В. Хвойки 1901 р. вона являла собою ділянку, площею близько 0,5 га, що відокремлювалась зовнішнім валом та трьома меншими валами зсередини. Останні були зневільовані у першій половині ХХ ст. і до нашого часу не збереглися.

У 1990-х рр. О. М. Приходнюк у південно-західній, правобережній частині городища дослідив три об'єкти, довжиною 49,4, 37 та 27,8 м, інтегровані дослідником як «довгі споруди» та були пов'язані ним з внутрішніми оборонними лініями, позначеними на плані В. Хвойки.

2017 р. продовжено дослідження одного з внутрішніх ровів цитаделі («довга споруда 3»). Розкрито його ділянку, протяжністю 12 м. Частина об'єкту, досліджуваного О. М. Приходнюком у 1998 р., довжиною до 3 м, що заходила в наш розкоп і раніше була засипана, була розкрита нами знову (рис. 1).

Ширина рову за верхнім контуром становила 3,9—5,0 та 1,2—2,4 м за нижнім. Глибина від рівня материка сягала 0,9—1,0 м в східній частині та 1,25—1,35 м в західній. Профіль рову мав східчастий характер, за рахунок ескарпу та контрескарпу з кожної зі сторін. Досліджена у 2017 р. ділянка об'єкту за довгою віссю була зорієнтована відносно лінії північ-південь з відхиленням на схід близько 24°. Із західної сторони рову простежено підйом валу шириною до 5 та до 0,30 м висотою.

У центральній частині дослідженої нами ділянки об'єкту на рівні материкового дна зафіксовано сходинку висотою 0,30—0,35 м з пониженням у північному напрямі, що мала вигляд пандусу, нахилоного під кутом 35° та протяжністю близько 0,6 м. Ще одна сходинка-присту-

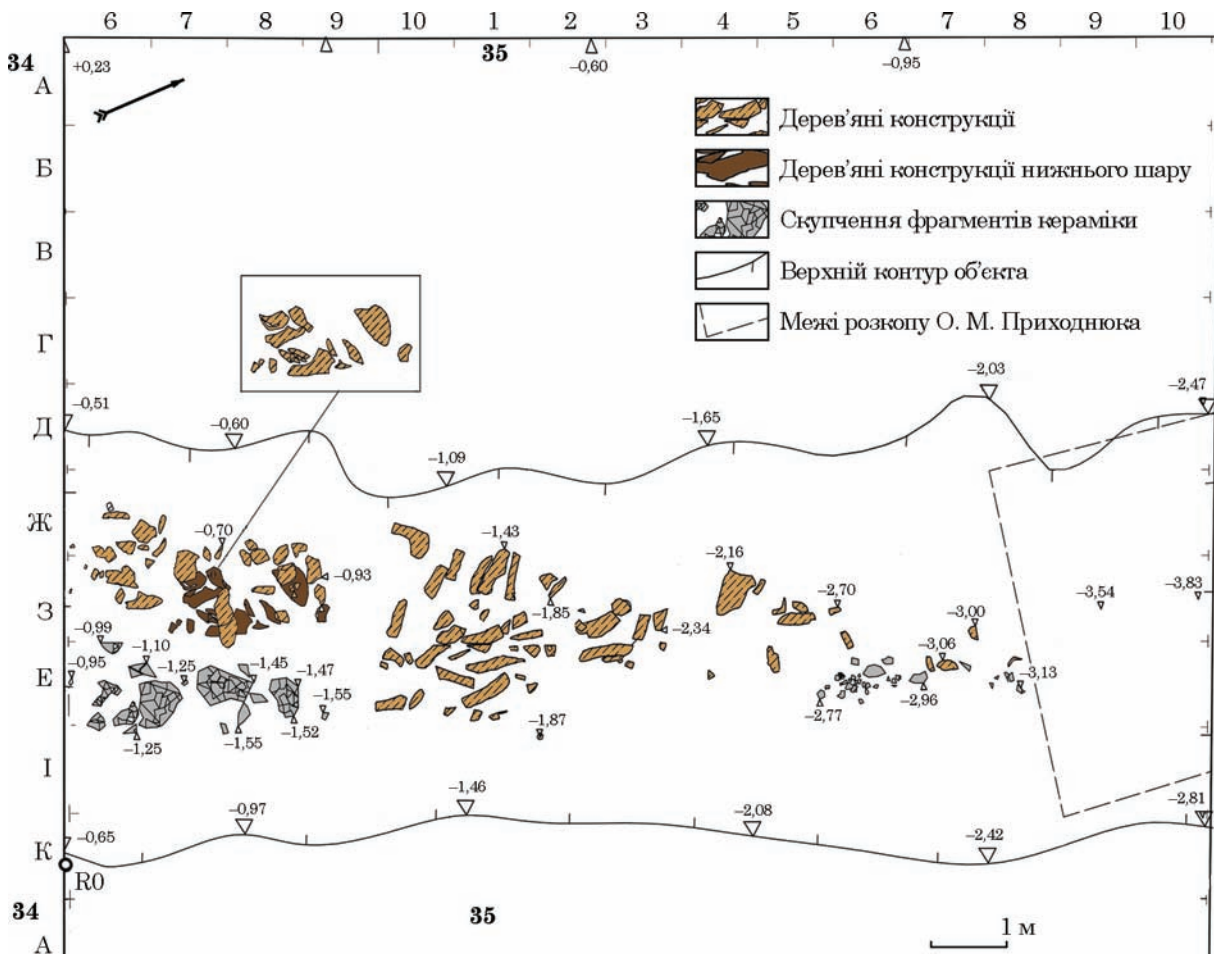

Рис. 1. План розкопу I та об'єкту 1

пок була зафіксована в південній частині розкопу. Вона тягнулась від східного борту рову перпендикулярно його поздовжній вісі, маючи протяжність близько 0,70 м та висоту від 0,25 до 0,55 м, підвищуючись у східному напрямі.

На всій довжині об'єкту розчищено обвуглені рештки двопанцерної оборонної дерев'яної стіни із глиняною забутовкою, що впала до рову (рис. 1). Дерев'яні конструкції стіни включали вертикальні стовпи розташовані з інтервалом 0,5—0,6 м один від одного та горизонтальні підпрямокутні в перетині колоди, які, вірогідно були запущені в пази. Найкраще конструкції з дерева збереглися в центральній та південній частині розчищеної нами ділянки рову. Стовпи фіксуються на довжину до 1,6 м, товщина їх сягає 0,35 м. Максимальна довжина горизонтальних плах сягає 0,8 м при ширині до 0,20—0,22 м. Товщина обвуглених фрагментів сягала 0,12—0,15 м. В усіх випадках, що підлягають визначенню, породою дерева був дуб. Рештки дерев'яних конструкцій лежали під кутом близько 20—30° до поперечної вісі рову, виходячи вздовж західної його стінки на рівень фіксації верхнього контуру об'єкту.

На двох ділянках об'єкту 1 (рову) безпосередньо над обвугленими конструкціями оборонної стіни, що впала до рову, виявлено два скупчення фрагментів груболіпного слов'янського

та кружального посуду пастирського типу. Найбільше з них, що знаходилося в південній частині об'єкту (квадрати Е—І / 6—9 сектору 34 АШ), мало загальну площу близько $4,0 \times 1,5$ м. У південній частині скупчення фрагменти кераміки фіксувались на глибині 0,99—1,25 м, в північній — 1,47—1,55 м. Ще одне скупчення фрагментів кераміки зафіксоване в північній частині відкритої нами ділянки рову на площі $2,5 \times 0,7$ м (квадрати Е / 6—8 сектору 35 АШ), на глибині 2,77—3,13 м від точки R0 (рис. 1).

Серед скупчення кераміки містилась низка компактно розташованих розвалів посудин. В інших випадках фрагменти від одних і тих самих посудин знаходилась в різних частинах скупчень. Частина кераміки була повторно обпаленою.

Зазначені скупчення кераміки включали фрагменти не менш як від 20 окремих форм (посудин) — щонайменше 16 ліпних та 4 кружальних. Загалом із заповнення дослідженої у 2017 р. об'єкту виявлено більше 650 фрагментів кераміки.

Ліпний слов'янський посуд, що походить з об'єкту, представлений горщиками з характерною шорсткою нерівною поверхнею. Зазвичай вона є плямистою з переважанням брунатного, чорного, рідше, сірого кольору. Особливістю цього посуду є абсолютне переважання жорстви в

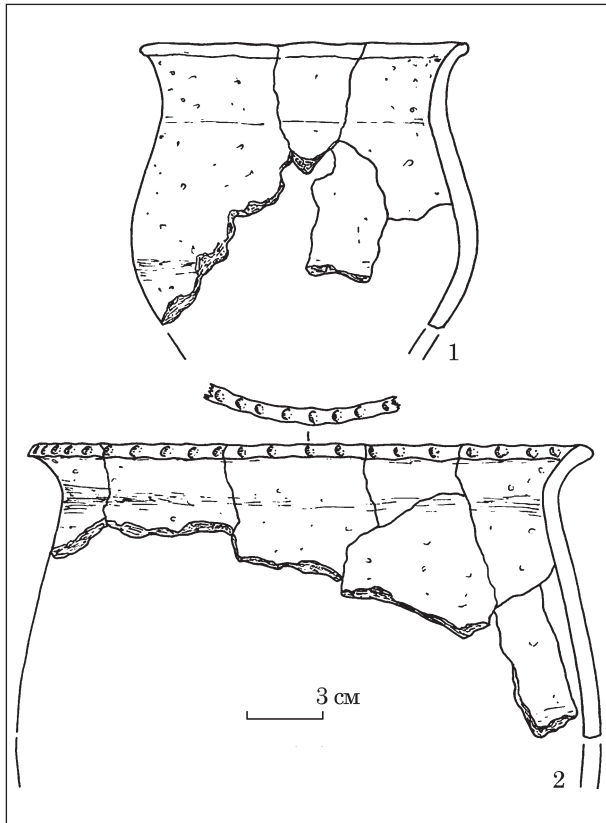

Рис. 2. Ліпний посуд з об'єкту 1

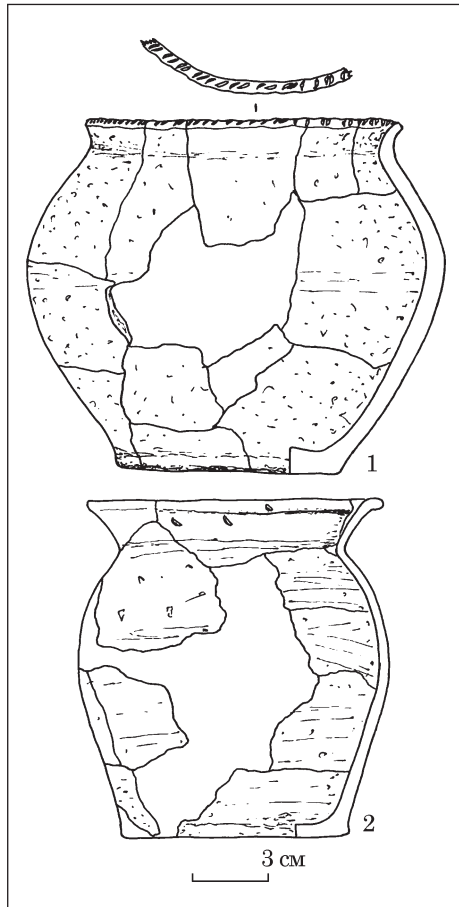

Рис. 4. Ліпний посуд з об'єкту 1

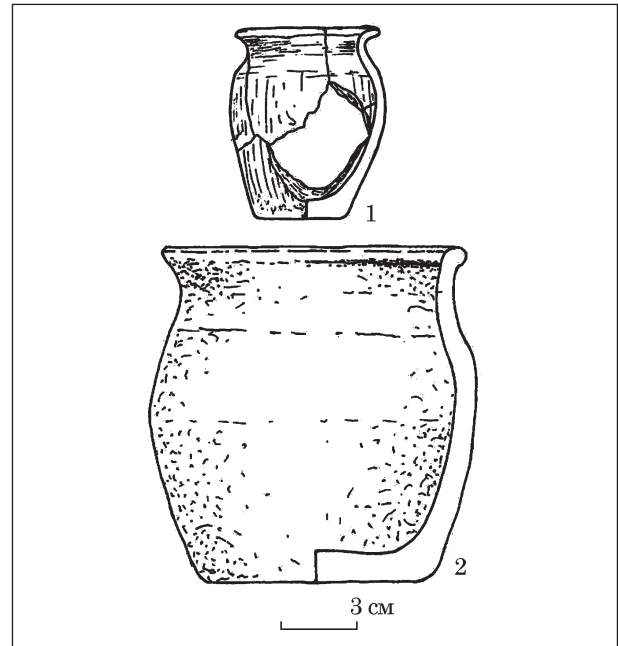

Рис. 3. Ліпний посуд з об'єкту 1

керамічному тісті, натомість, шамот трапляється вкрай рідко. Розвали ліплених від руки посудин дозволяють відтворити повний профіль п'яти посудин, ще два — більшу його частину (рис. 2—7).

Серед керамічних форм слід виділити розвал біконічного горщика із згладженим ребром (рис. 2: 1). Від відомих раніше посудин цього типу він відрізняється ребром, розміщеним дещо нижче середини висоти, а також високою шийкою з сильно відігнутими на зовні вінцями (Приходнюк 2005, рис. 77: 1; 78: 2; 81: 3; 83: 1, 2).

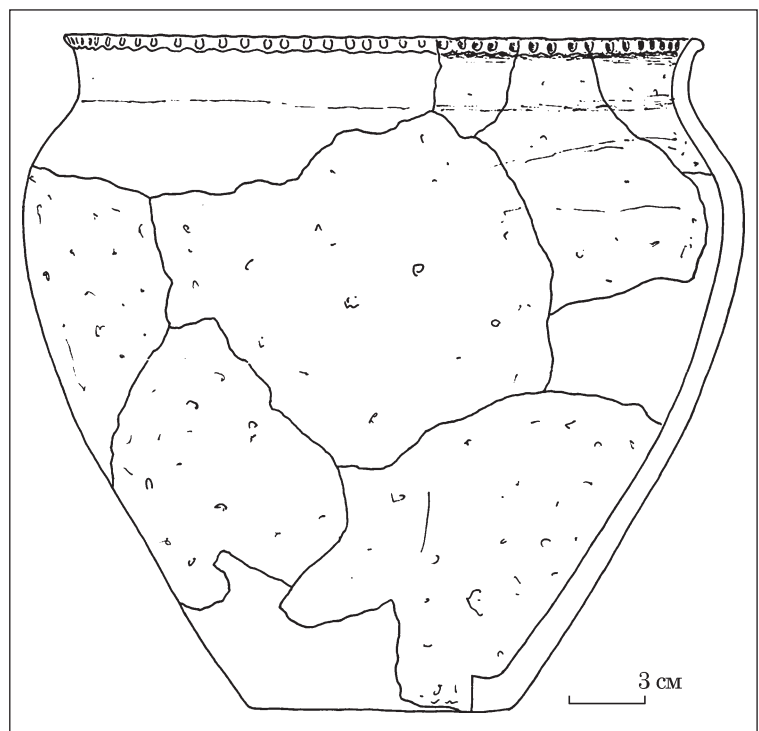

Рис. 5. Ліпна посудина з об'єкту 1

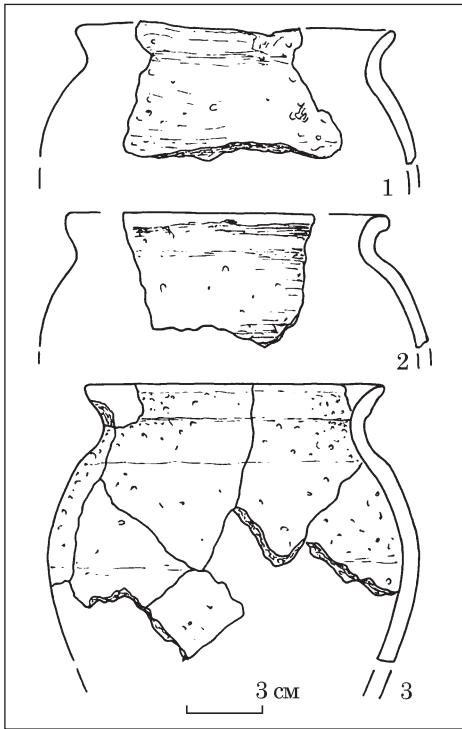

Рис. 6. Ліпний посуд з об'єкту 1

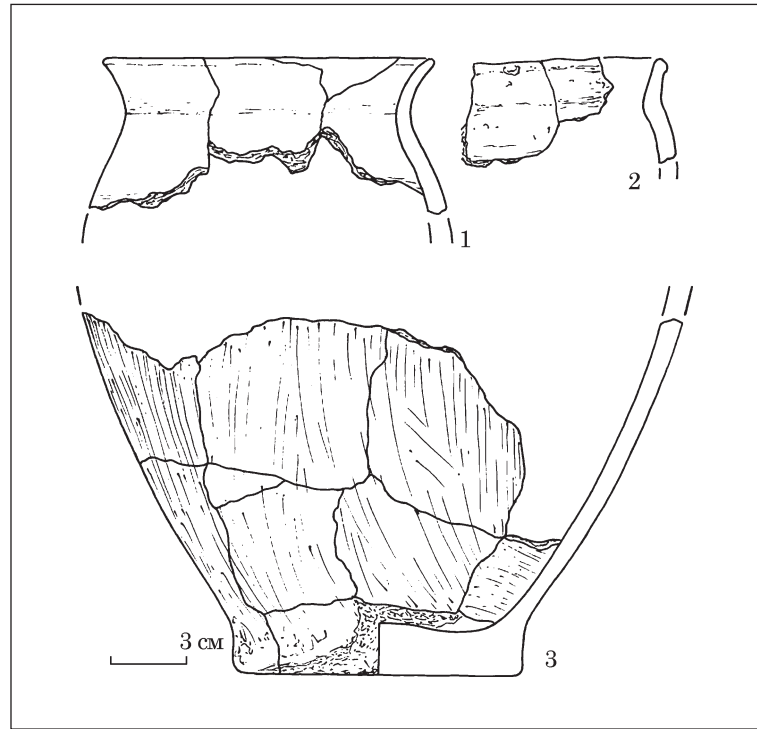

Рис. 7. Ліпний посуд з об'єкту 1

Варто виділити також розвал верхньої частини горщика з плавним вигином тулуба, максимальний діаметр якого знаходився приблизно на середині висоти. Посудина має високі, досить сильно відігнуті вінця, верхній край яких оздоблено пальцевими вдавленнями (рис. 2: 2). Такі форми мають лише одиничні аналогії на пам'ятці (Приходнюк 2005, рис. 80: 5).

Три горщики, що представлені розвалами з повним профілем, та один — більшою його частиною, є присадкуватими за пропорціями (з максимальним діаметром приблизно рівним або дещо більшим за висоту посудини) та мали плече на середині або у верхній половині висоти (рис. 3: 2; 4; 6: 3). Горщики подібних пропорцій складають найчисельнішу групу серед ліпної кераміки Пастирського городища (Приходнюк 2005, с. 60—61, рис. 75—83). Одна зі згаданих посудин, висотою 13 см, вирізняється порівняно тонкими стінками та високими, сильно відхиленими назовні високими вінцями з потовщеним краєм, а також широким денцем, діаметр якого практично дорівнює діаметру шийки. Плече має плавний округлий вигин, максимальний діаметр знаходиться приблизно на рівні середини висоти (рис. 4: 2). Інший горщик з цієї групи вирізняється крутим плечем, висо-

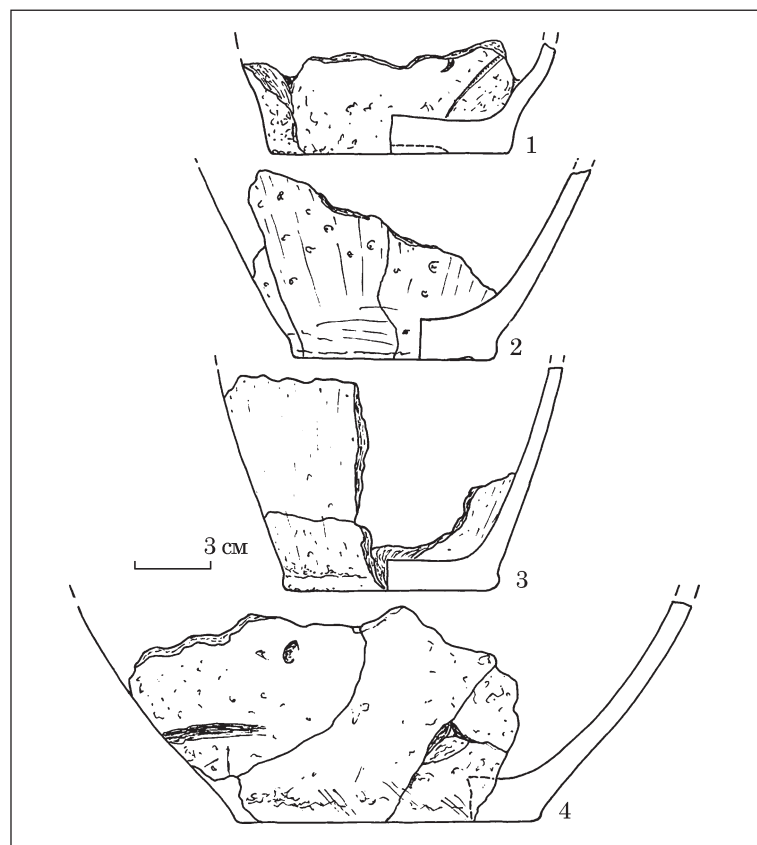

Рис. 8. Ліпний посуд з об'єкту 1

та якого коливається від середини до верхньої третини висоти. Він має високу вертикальну шийку та відігнуті на зовні вінця з потовщеним краєм (рис. 3: 2). Висота посудини складає

13,4 см. Ще одна посудина, висотою 13,5 см, має добре виражений перегин, розміщений трохи вище середини висоти. Максимальний діаметр цього горщика перевищує висоту. Відхилені назовні вінця уздовж верхнього краю декоровано косими насічками (рис. 4: 1). Горщик без нижньої частини має округле плече, розміщене трохи вище середини висоти та морфологічно акцентовану шийку у вигляді заглиблення, вінця досить сильно відігнуті назовні і потоншуються до країв (рис. 6: 3).

Археологічно цілим є мініатюрний горщик, висотою 7,5 см, що має добре виражені плічка у верхній третині висоти та дуже сильно відхилені назовні вінця (рис. 3: 1).

Археологічно повний профіль дає розвал широкогорлого горщика з високим добре вираженим плечем та майже конічною придонною частиною з порівняно вузьким дном. Висота посудини становить 18,8 см. Високі відігнуті назовні вінця уздовж верхнього краю оздоблені пальцевими вдавленнями (рис. 5). Найімовірніше, подібну форму мав і горщик, від якого збереглася нижня частина тулуба з досить вузьким дном (рис. 7: 3). Такі посудини мають не чисельні паралелі в здобутих раніше матеріалах Пастирського городища (Приходнюк 2005, рис. 75: 3; 80: 3; 82: 4).

Чотири посудини представлені фрагментами верхніх частин (рис. 6: 1—2; 42: 1—2). Один із них належить горщику з округлим плечем та високими відхиленими назовні вінцями (рис. 6: 1). Другий вирізняється різким переходом від добре вираженої шийки до плічок (рис. 6: 2). Фрагменти третьої посудини мають плавний вигин верхньої частини та високі відігнуті назовні вінця (рис. 7: 1). Ще одна посудина представлена фрагментами верхньої частини з добре вираженим плечем та прямим відхиленим вінцем з закраїною (рис. 7: 2).

До керамічного комплексу ділянки об'єкту належать також п'ять придонних частин посудин (рис. 7: 3, 8). Серед них, крім уже згаданої вище, слід виділити фрагменти горщика з різким розширенням тулуба при переході від дна (рис. 8: 1), нижню частину достатньо стрункого за пропорціями горщика (рис. 8: 3), а також, навпаки — з сильно розширеним тулубом, форма якого була близькою до кулястої (рис. 8: 4).

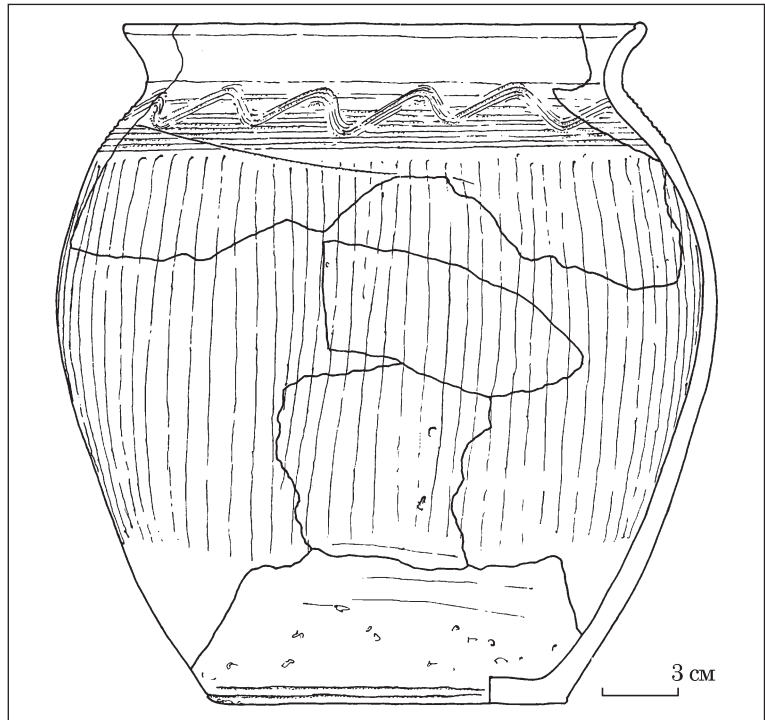

Рис. 9. Кружальна посудина з об'єкту 1

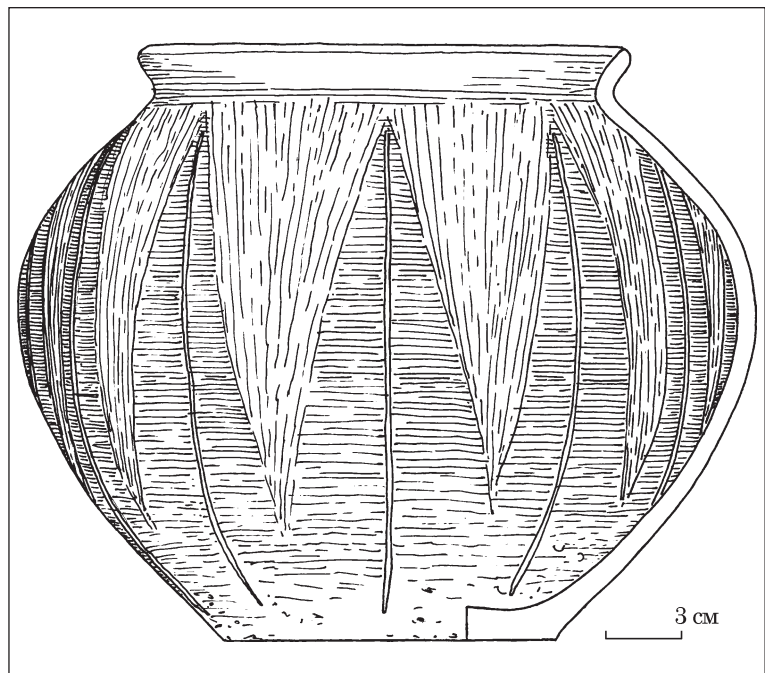

Рис. 10. Графічна реконструкція кружальної посудини з об'єкту 1

Попри відмінності у пропорціях серед ліпного посуду абсолютно переважають форми з округлими боками. Ребристі форми представлені лише нечисельними біконічними посудинами із згладженим ребром. Для усіх типів горщиків характерними є високі достатньо сильно відігнуті назовні вінця.

Основна частина фрагментів кружального посуду, що походять із заповнення об'єкту, належить трьом повно профільним розвалам горщи-

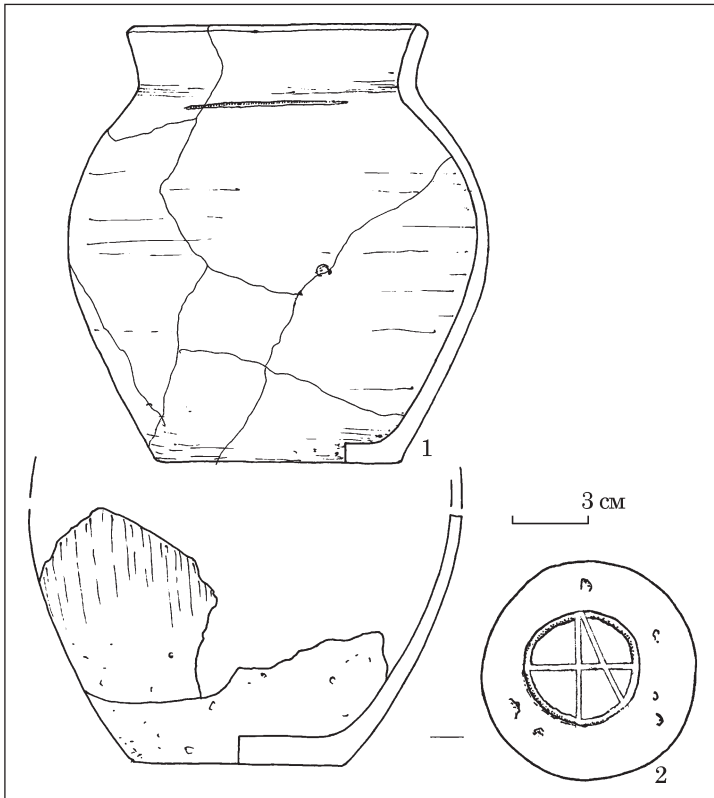

Рис. 11. Кружальний посуд з об'єкту 1

ків пастирського типу. Один з них, висотою 27 см, з поверхнею сірого кольору мав дещо витягнутих пропорцій тулуб з плічками у верхній частині висоти, вінця високі досить сильно відхилені назовні. Нижче вінця горщик оздоблено широким фризом у вигляді багаторядної смуги горизонтальних врізних ліній, поверх яких нанесена хвиля з трьох—чотирьох ліній. Від врізної орнаментальної смуги до низу придонної частини по усьому тулубу прокреслено пролісковані лінії (рис. 9). У керамічному тісті присутні домішки піску та невеликої кількості жорстви.

Інша посудина має чорний колір поверхні. Присадкуватий за пропорціями тулуб вирізняється стягнутою горловиною, плічка, майже прямі у верхній частині, мають максимальне розширення практично на середині висоти. Орнаментальну композицію складають витягнуті, повністю, заповнені вертикальними проліскованими лініями, трикутники, що від шийки спускаються вершинами до придонної частини, між ними проведено по широкій врізній лінії, що тягнеться до денця. Керамічне тісто являло собою відмулену глину без додавання домішок (рис. 10). Висота посудини складає 23,5 см. Система орнаменталії, яку мають обидва описані горщики, цілком характерна для кружального посуду пастирського типу (Приходнюк 2005, с. 62—63, рис. 85—94). Разом з тим, точних аналогій цієї композиції на сьогодні не мають.

Третій кружальний горщик з повним профілем, має порівняно невеликі розміри (висота становить 17,2 см) та майже кулястий тулуб

з максимальним діаметром близько середини висоти. Вінця досить високі, прямі, відхилені на зовні, мають прямий верхній край (рис. 11: 1). Така форма вінця загалом не характерна для Пастирського. На тлі традиції гончарного виробництва Пастирського цей горщик виокремлює і повна відсутність орнаменталії, а також характер черепка, що вирізняється щільністю та гострими сколами. В керамічному тісті присутні домішки піску. Поверхня плямиста, сіро-рудувата.

З заповнення об'єкту походить також розвал придонної частини кружального сіроглиняного горщика пастирського типу, денце якого має відбиток клейма у вигляді літери «А» вписаної в коло (рис. 11: 2). Збережена висота посудини 10 см, діаметр денця 8,2 × 8,5 см.

З шару заповнення об'єкту, що включав скупчення фрагментів кераміки, походять п'ять керамічних прясел (рис. 12: 9—13), три залізних ножі (один цілий та два фрагментовані) (рис. 12: 6—8), фрагмент бронзової біовальної пряжки пізньоримського часу (рис. 12: 5), дві залізні пряжки ранньосередньовічного періоду — вісімкоподібна (рис. 12: 3) та трапецієвидна (рис. 12: 4), що, імовірно слугували, деталями кінської упряжі, а також низка точильних брусків (рис. 12: 14).

З об'єктом 1 ймовірно пов'язана і знахідка виготовленої з бронзи зірчастої скроневої підвіски (рис. 12: 1). Вона походить з відвалу частини об'єкту, що досліджувалась у 1998 р. (квадрат 39 сектору 35 АШ).

Абсолютна більшість артефактів, виявлених у заповнення об'єкту, належать до періоду раннього середньовіччя. Виняток становлять нечисельні фрагменти скіфської кераміки, а також згаданий фрагмент бронзової пряжки пізньоримського періоду. Таким чином, за сукупністю знахідок об'єкт (рів із завалом стіни) може бути датований в межах середини 7 — середини 8 ст. Така дата не виключає того, що рів в своїй основі міг належати до скіфського часу та бути поновленим у ранньому середньовіччі.

З культурного шару неподалік об'єкту 1 походять мала пальчаста фібула (рис. 12: 2); фібула прогнута підв'язна дротяна, з трьома кільцями на корпусі (рис. 12: 15); бляшка, що складається із ромбічного щитка та дужки-кільця (рис. 12: 18); фрагмент бронзового кільця (сережки?) овальної форми (рис. 12: 16); кільце з бронзового дроту з кінцями, які заходять один за одиний (рис. 12: 17); залізний фрагментований ніж (рис. 12: 19).

Скупчення фрагментів кераміки знаходились в нижній частині шару, достатньо рівномірно насиченого вкрапленнями печини та

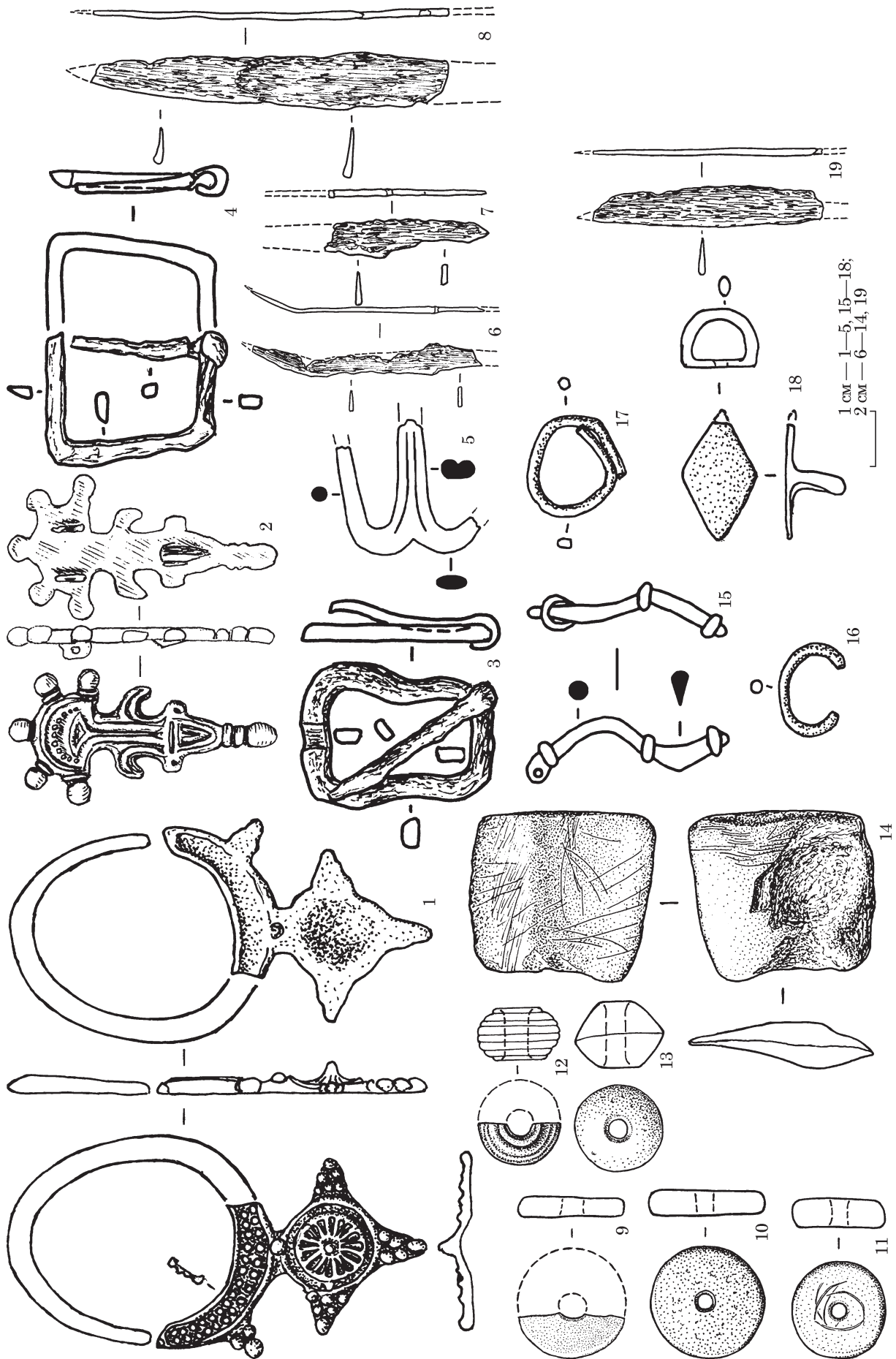

Рис. 12. Індивідуальні знахідки з розкопу І: 1—2, 15—19 — кульгурний шар; 3—14 — об'єкт І

вуглин, що перекривав завал оборонної стіни. Це дає змогу розглядати його в якості закритого комплексу. Описаний же характер шару дозволяє інтерпретувати його як засипку рову, що була здійснена через якийсь час після пожежі. Ця обставина робить описані керамічні скупчення важливим елементом для розуміння відтинку історії Пастирського городища, пов'язаного з його сплюндруванням.

Битий, частково перепалений посуд (про це свідчить неповний характер більшості розвалів), що був скинутий до рову, вочевидь, слід пов'язати з прибиранням згарища, після захоплення городища. Де могли знаходитись споруди, з яких походить цей посуд? Відсутність заселеної зони перед оборонною лінією (на схід від неї)¹ вказує на те, що найімовірніше вони знаходились в межах цитаделі.

Хто ж засипав рови? Тут можливі, принаймні, два варіанти. Це або загарбники, які знищили внутрішні укріплення городища, — самі чи наказали зробити це місцевому населенню, або ж вцілілі мешканці городища, які повернулись, коли минула небезпека та прибрали згарище, не ставши поновлювати оборонні лінії цитаделі. О. М. Приходнюк обґрунтовано вважав загарбниками хозарів, відносячи ці події до середини 8 ст. (Приходнюк 1996; 2005). Та обидва запропоновані варіанти свідчать про те, що Пастирське городище після захоплення і спалення, не було відразу залишене. Не можна виключати, що життя на ньому ще якийсь час продовжувалося.

1. Досліджена у 2017—2018 рр. площа східніше об'єкту 1, розмірами 15 × 11 м та 5 × 45 м не містить археологічних об'єктів.

ЛІТЕРАТУРА

- Брайчевський, М. Ю. 1955. Нові розкопки на Пастирському городищі. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 67-76.
- Брайчевский, М. Ю. 1957. Исследования Пастырского городища 1955 г. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 7, с. 94-96.
- Петров, В. П. 1948. Харчові рештки з Пастирського городища. *Археологія*, 2, с. 79-85.
- Приходнюк, О. М. 1996. Версия Нестора о расселении славян из Подунавья (опыт хронологической стратификации и исторической интерпретации). В: Эрдели, И., Приходнюк, О. М. (ред.). *Материалы I тьм. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии*. Киев: Наукова думка, с. 64-79.
- Приходнюк, О. М. 1998. *Пеньковская культура*. Воронеж: ВГУ.
- Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирське городище*. Київ: ІА НАНУ.
- Третьяков, П. Н. 1947. Днепровская экспедиция. *Краткие сообщения института Истории материальной культуры*, XXI, с. 98-99.
- Хвойка, В. В. 1905. Городища Среднего Поднепровья. *Труды XII Археологического Съезда*. Москва, I, с. 1-12.
- Фабрициус, И. В. 1938. *Предварительный отчет экспедиции по разведке скифских городищ в 1938 г.* НА ІА НАНУ, ф. 25, спр. 43.

Яковенко, Е. В. 1966. Нове про розкопки В. В. Хвойки біля с. Пастирського. *Археологія*, XX, с. 180-184.

REFERENCES

- Braichevskiy, M. Yu. 1955. Novi rozkopky na Pastyrskomu horodyshchi. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, V, s. 67-76.
- Braichevskii, M. Iu. 1957. Issledovaniia Pastyrskogo gorodishcha 1955 g. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 7, s. 94-96.
- Petrov, V. P. 1948. Kharchovi reshtky z Pastyrskoho horodyshcha. *Arkheolohiia*, 2, s. 79-85.
- Prikhodniuk, O. M. 1996. Versiia Nestora o rasselenii slavian iz Podunavia (opyt khronologicheskoi stratifikatsii i istoricheskoi interpretatsii). In: Erdeli, I., Prikhodniuk, O. M. (eds.). *Materialy I tys. n. e. po arkheologii i istorii Ukrainy i Vengrii*. Kiev: Naukova dumka, s. 64-79.
- Prikhodniuk, O. M. 1998. *Penkovskaia kultura*. Voronezh: VGU.
- Prykhodniuk, O. M. 2005. *Pastyrskoe horodyshche*. Kyiv: IA NANU.
- Tretiakov, P. N. 1947. Dneprovskaiia ekspeditsiia. *Kratkie soobshcheniia instituta Istorii materialnoi kultury*, XXI, s. 98-99.
- Khvoika, V. V. 1905. Gorodishcha Srednego Podneprovia. *Trudy XII Arkheologicheskogo Sieezda*. Moskva, I, s. 1-12.
- Fabritsius, I. V. 1938. *Predvaritelnyi otchet ekspeditsii po razvedke skifskikh gorodishch v 1938 g.* NA IA NANU, f. 25, spr. 43.
- Yakovenko, E. V. 1966. Nove pro rozkopky V. V. Khvoiky bilia s. Pastyrskoho. *Arkheolohiia*, XX, s. 180-184.

A. V. Skyba, V. I. Baranov

THE PASTYRSKE HILL-FORT: CERAMIC COMPLEX FROM THE BACKFILL OF THE INTERNAL MOAT (ACCORDING TO RESEARCH IN 2017)

The article is devoted to the ceramic complex from the inner moat of the Pastyrskoe hill-fort (plot, investigated in 2017). At the site fragments are at least 20 ceramic vessels — 16 hand-made vessels and 4 wheel-made vessels. Chronological indicators found on the object allow to determine the chronological date of creation of the complex within the middle of the 7th — the middle of the 8th century.

The nature of the layer in which the ceramics was found indicates that the ditch was purposefully filled in a short time after the fire on the territory of the settlement. This ceramic crockery is most likely to come from structures located on the territory of the «citadel» of the settlement and were destroyed during a fire.

Keywords: Early Middle Ages, Pastyrskoe hill-fort, ceramics.

Одержано 9.09.2018

БАРАНОВ В'ячеслав Ігорович, науковий співробітник Інституту археології НАН України, пр. Героїв Сталінграду 12, Київ, 04210, Україна, *baranov.vyacheslav1983@gmail.com*.

BARANOV Vyacheslav, Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, *baranov.vyacheslav1983@gmail.com*.

SKYBA Andrii, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, *skyba-andriy@ukr.net*.

СКИБА Андрій Володимирович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, пр. Героїв Сталінграду 12, Київ, 04210, Україна, *skyba-andriy@ukr.net*.